

Samen de stad heropbouwen? Kansen en valkuilen voor sociaal-cultureel werkers in lokale stadsontwikkelingscoalities.

Pascal Debruyne & Stijn Oosterlynck

Van wie is de stad?

Voor de klassieke Amerikaanse stadssocioloog Robert Park was *“the city [...] man’s most consistent and in the whole man’s most successful attempt to remake the world he lives in a more after his heart’s desire. But if the city is the world that man created, it is the world in which he is henceforth condemned to live. Thus (...) in making the city, man has remade himself.”* (Park geciteerd in Harvey, 2008: 23). In de radicale stadssociologie van David Harvey wordt dit dat de kapitalistische stad een klassenfenomeen is. De sociale krachten die eigen zijn aan het kapitalisme geven de stad vorm naar hun beeld en gelijkenis (als moderne industriestad, hub voor de creatieve economie, etc.). Voor Harvey is dit steeds voortdurende proces van stedelijke transformatie een uitgesproken collectief proces. In zijn magistraal werk *The City and the Grassroots* (1983) analyseerde Manuel Castells in detail hoe stedelijke sociale bewegingen (niet enkel op sociale klassen gebaseerd) in een strijd verwickeld zijn met andere sociale krachten om de stad collectief vorm te geven. *“What are cities?”*, vraagt hij zich af in het afsluitend hoofdstuk van het boek af (Castells, 1983: 302). En hij antwoordt: *“Cities, like all social reality, are historical products”*. En verder: *“Urban is the social meaning assigned to a particular spatial form by a historically defined society”*, waarmee hij verwijst naar de sociale hiërarchieën die het stedelijk leven structureren. Castells schreef dit op een bijzonder moment in de geschiedenis van de stad. Het was een moment waarop allerlei stedelijke sociale bewegingen de strijd voor de decentralisatie van politieke macht, een verbetering van de publieke dienstverlening en het verdedigen en uitbouwen van een lokale gemeenschapscultuur aan elkaar koppelden. Door de machtsverhoudingen in de stad fundamenteel te veranderen probeerden die bewegingen ook de betekenis van de stad te veranderen: naar een stad die in de eerste plaats oog heeft voor haar gebruikswaarde voor de bewoners.

Alhoewel de thema’s die Castells aanhaalde meer dan ooit de inzet vormen van de strijd van vele stedelijke actiegroepen is het vandaag ver zoeken naar dergelijke brede sociale bewegingen (Mayer, 2006). Zelden komen de drie thema’s nog samen in het programma van een brede sociale beweging. Ook is de context waarin die strijd plaatsvindt fundamenteel veranderd. Dat is niet in het minst het geval voor de culturele dimensie van de stedelijke transformatie waarop we in deze bijdrage willen focussen. Vanaf eind de jaren 1970 wordt die context steeds meer de neoliberale globalisering (Harvey, 1989; Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A., 2002). Private actoren en hun focus op de ruilwaarde van de stad, zeg maar de stad als bron van winst, komen steeds meer op de voorgrond. Cultuur wordt geïnstrumentaliseerd door city marketeers om een stad beter te ‘verkoppen’ aan toeristen, investeerders en welgestelde bewoners. Bovendien ondermijnen de migratiestromen die samenhangen met de recente opstoot van de globalisering verder de al tanende lokale gemeenschapscultuur, zeker in de 19de eeuwse arbeiderswijken in de steden. Na decennialange leegloop herontdekken de midden- en hogere klassen de stad en eisen zij hun plaats in de beeldvorming over die stad opnieuw op. Het is in die context van een hernieuwde strijd over de stedelijke ruimte dat het sociaal-cultureel werk vandaag moet opereren.

De stad opnieuw vormgeven doet niemand op zijn eentje. Daarvoor moeten coalities tussen verschillende sociale krachten en de organisaties die hen vertegenwoordigen gesloten worden. Die coalities omvatten meestal zowel overheidsactoren als actoren uit het middenveld en de private sector. Allen beschikken zij over unieke middelen en capaciteiten om de stad te transformeren (geld, legitimiteit, technische en lokale kennis, etc.). Die coalities zijn van alle tijden, maar de machtsverhoudingen tussen de verschillende types actoren binnen de coalities verschillen over de tijd heen. Actoren uit het middenveld zoals lokale actiegroepen, stedelijke sociale bewegingen, opbouw- en straathoekwerkers, sociaal-culturele initiatieven, enzovoort hadden nooit een volledig autonome positie. Voor Wildemeersch staan middenveldorganisaties met één been binnen de staat, en met het andere been buiten de staat,

“op de naad van leefwereld en systeem” (Wildemeersch, 1993). Jarenlange sociale strijd om de inrichting van de stedelijke ruimte, beginnend met de late ontvouwing van ‘autonome’ stadsbewegingen in de geest van Mei '68 vanaf begin de jaren 1970 tot eind de jaren 1980 (bv. Bewoners in de Ruimtelijke Ordening, Gentse Buurt en Aktie Komités, RISO, enz.), had hen wel een zekere machtspositie opgeleverd (voor een voorbeeld van stedelijke strijd, zie Oosterlynck & Debruyne, 2010).

Serius van mening verschillen met de overheid in haar verschillende gedaantes en haar achterban organiseren en mobiliseren was mogelijk en gebeurde ook. Vandaag ligt dat anders. Het middenveld professionaliseerde en institutionaliseerde. De overheid (her)ontdekte de capaciteit van het middenveld om bepaalde activerende en gemeenschapsvormende taken op zich te nemen. Zo werden middenveld en overheid steeds meer partners (Mayer, 2006). In Vlaanderen werd dat officieel gemaakt in het Witboek Stedenbeleid dat de instelling van een inclusieve ontwikkelingscoalitie predikt, “*een coalitie tussen publieke actoren (de stad als overheid, maar ook als belangrijke economische actor en werkgever) en private actoren (traditionele sociale partners, maar ook buurtbewoners, vertegenwoordigers van de werklozen, een vertegenwoordiging van actoren die bezig zijn met ... sociaal nuttige bezigheden ... , enz., [territoriaal te organiseren] voor de stad of delen van de stadsregio*” (Boudry, De Rynck, ea., 2000: 138). Het middenveld, de overheid en de private sector worden ‘stakeholders’ in het beheer van de stedelijke ontwikkeling. Partners worden binnen zo’n coalitie geacht zich verantwoord te gedragen en dus worden belangentegenstellingen al vlug weggemasseerd en liggen antagonistische verhoudingen moeilijker. De vraag is nu wie er wel vaart bij die partnerschappen, in de stedelijke context dikwijls ‘ontwikkelingscoalities’ genoemd? Wint iedereen aan macht door middelen en capaciteiten samen te voegen of winnen bepaalde sociale krachten aan macht en boeten andere aan macht in?

In deze bijdrage, die we toespitsen op de Gentse situatie, analyseren we de rol van sociaal-cultureel werkers in lokale ontwikkelingscoalities die optreden als dragers van stadsvernieuwingsprojecten. De vragen die we ons hierbij stellen zijn de volgende: Wie maakt er deel uit van die lokale ontwikkelingscoalities en welke rol speelt sociaal-cultureel werk daarin? Wat zegt het schijnbaar harmonische partnerschap van private (sociaal-culturele) en publieke (overheids-)actoren als motor van een lokale ontwikkelingscoalitie over de handelingsruimte van het sociaal-cultureel werk binnen zo’n coalities? Welke noden en behoeften vinden wel dan niet hun weg via dergelijke ontwikkelingscoalities? Welk verhaal schrijft die coalitie van actoren dan samen en wiens verhaal is dat wel of niet? Kortom, naar wiens (even-)beeld worden die stadswijken dan gekneed, en wat betekent dat voor achtergestelde groepen? Of nog anders: wat zijn de valkuilen en kansen voor sociaal-cultureel werk in lokale ontwikkelingscoalities?

Sociaal-cultureel werk en stadsvernieuwing in Gent

De concrete vorm die lokale ontwikkelingscoalities aannemen verschilt van stad tot stad en is geworteld in het verleden van die stad. Stedelijke vernieuwing in Gent is voor een aanzienlijk deel geconcentreerd op de 19de eeuwse gordel van de stad. Daar worstelt de stad vandaag nog altijd met wat Marc Heughebaert het ‘sociaal passief’ van de industriële revolutie noemt (Heughebaert, 2007). De 19de eeuwse gordelwijken omvatten slechts 4% van de totale Gentse oppervlakte, maar een kwart van de Gentse bevolking woont er. De gordelwijken werden gebouwd tijdens de sterke industriële ontwikkeling van de 19de eeuw. Ze groeiden aan een razendsnel tempo toen de stadsmuren in 1860 werden opengebrouwen en er snel huisvesting nodig was voor de vanuit het platteland en de binnenstad naar de industriële stadsrand toestromende arbeiders. De speculatief ontwikkelde wijken, waarvan de meeste huizen bovendien in goedkope en weinig kwalitatieve materialen opgetrokken werden, kampen met een serieuze woon- en leefbaarheidproblematiek. De stadsvlucht van de beter verdienende arbeiders die vanaf de jaren 1960 toesloeg, gecombineerd met het wegtrekken van de industrie en de instroom van veelal arme, rurale migranten, resulteerden in een combinatie van sociale en ruimtelijke problemen die de wijken weinig aantrekkelijk

maken als woonmilieu.

Om de stadsvlucht te keren en meer bemiddelde bewoners aan te trekken focust het Gentse stadsbestuur sinds een decennium haar aandacht op het verbeteren van de woonkwaliteit en leefbaarheid van de 19de eeuwse gordel, een evolutie die sinds eind de jaren 1980 zichtbaar is. In het Ruimtelijk Structuurplan Gent uit 2003 wordt een sterke nadruk gelegd op regeneratie van de 19de eeuwse gordel (Stad Gent, 2003). In de Gentse bestuursakkoorden van 2000-2006 en 2007-2012 staat ‘sociale stadsvernieuwing’ met focus op de 19de eeuwse gordel als een van de beleidsprioriteiten genoteerd (Stad Gent, 2001, Stad Gent, 2007). Het stadsbestuur werkt daarbij met “een wijk na wijk aanpak”: in plaats van verspreid over de stad allerlei ingrepen te doen, concentreert en bundelt het alle middelen en beleidsaandacht voor een aantal jaren op één bepaalde wijk om zo de beeldvorming en sociaalruimtelijke dynamiek in die wijk om te keren. Via een gebiedsgerichte aanpak probeert de stad fysiekruimtelijke stedenbouwkundige ingrepen te koppelen aan sociaal-economische en sociaal-culturele interventies, aangedreven door een uitgebreide bevraging en dialoog met de bevolking (Debruyne, Oosterlynck & Block, 2008; Debruyne & Oosterlynck, 2009).

Het Gentse model van sociale stadsvernieuwing wordt bestuurlijk voornamelijk door de Gentse socialistische schepenen uitgedragen en uitgevoerd, maar ook de oppositiepartij Groen!, die in Gent gedeeltelijk haar wortels heeft in het stedelijk activisme, is hier sterk mee bezig. Typisch voor het Gentse model is de nadruk op de integratie van culturele aspecten en participatie van de lokale bevolking in de stedelijke vernieuwingsstrategie. De uitbouw van een culturele infrastructuur in de wijken is erop gericht mensen zich hun wijk en de veranderingen daarin te laten toe-eigenen. Op die manier wordt via participatie (een deel van) de bevolking en het georganiseerde middenveld in die wijken mee opgenomen in een lokale ontwikkelingscoalitie. Die coalitie draagt mee de omkering van de beeldvorming over een bepaalde wijk uit. Ex-burgemeester Frank Beke belichaamt persoonlijk die culturele en participatieve klemtonen van stadsvernieuwing in Gent. Hij deed zijn eerste ervaringen met burgerparticipatie in stadsvernieuwing op met de herwaarderingsgebieden in de jaren 1980 (Beke en Renson, 2006) en heeft altijd een persoonlijke interesse in cultuur gekoesterd. In een artikel over het ‘Gents model’ peilt Beke naar de oorzaken van het succes van zijn stedelijk beleid tegen de opmars van extreemrechts. Hij wijst naast zijn aandacht voor het dichten van de kloof tussen arme en rijke buurten op zijn volgehouden geloof in de stad als een ‘bruisende ontmoetingsplaats met ruimte voor groen en cultuurbeleving’ (Beke, 2004). Dat geloof in de mobiliserende en bindende werking van cultuur heeft er niet alleen toe geleid dat Gent zich ging profileren als ‘Stad van Kennis en Cultuur’, maar dat in buurten een sociale en culturele infrastructuur uitgebouwd werd tegen de verzuring en vereenzaming (Van der Steene, 2006). Uiteraard zit daar ook een stuk politieke berekening achter. De volkswijken zijn een belangrijke bron van electorale macht voor de socialisten en via de uitbouw van een buurtgerichte sociale en culturele infrastructuur en participatie kunnen zij hun controle over die wijken behouden en bovendien ook uitbreiden naar de alternatieve stedelijke middenklassen. Die laatste groep vormt sinds de jaren 1980 een nieuwe doelgroep voor de partij (Pauli, 2010) en vestigt zich in steeds grotere getale in de 19de eeuwse gordelwijken.

Een goed begrip van deze bredere context waarin sociaal-cultureel werk van dag tot dag opereert is van groot belang om in te schatten wat de kansen en valkuilen zijn van deelname aan ontwikkelingscoalities. In wat volgt analyseren we de deelname van sociaal-culturele werkers aan lokale ontwikkelingscoalities rond drie Gentse stadsvernieuwingsinitiatieven: de twee 19de eeuwse gordelwijken Brugse Poort en Rabot en de herontwikkeling van de 19de eeuwse haven aan de Oude Dokken tot nieuw stadsdeel.

Sociale stadsvernieuwing en lokale ontwikkelingscoalities

Zuurstof voor de Brugse Poort

‘Zuurstof voor de Brugse Poort’ was het eerste in een reeks stadsvernieuwingsprojecten en is ondertussen

uitgegroeid tot een *'good practice'* voor sociale stadsvernieuwing. De Brugse Poort kent een industrieel verleden dat teruggaat tot 1820. Tussen 1840 en de tweede helft van de 19de eeuw schoten de beluiken in de Brugse Poort als paddenstoelen uit de grond (76 in 1880, 124 in 1904). Nieuwe straten werden kriskras aangelegd en het stratenplan werd gaandeweg een soort wortelachtig ruimtelijk patroon. Vanaf 1965 stokte de industriële bloei waardoor de industriële panden en terreinen werden verlaten. Bovendien werd de verpaupering een feit. Door de stadsvlucht verdwenen de meer bemiddelde Gentenaars uit de wijk en werden ze vervangen door allochtonen, 'mensen zonder papieren' en studenten op zoek naar goedkope huisvesting. De Brugse Poort (ruimer dan het projectgebied) telt vandaag ruim 16.721 inwoners en is een van de meest dichtbevoorde buurten van Gent (6.583 inwoners per km²)¹. Het kerngebied van de wijk scoort op vier van de vijf criteria in de Gentse Kansarmoedeatlas meer dan anderhalve keer het stadsgemiddelde.

Het stadsvernieuwingproject, dat aanving in 2002, kan worden samengevat in de woorden van het Gentse stadsbeleid: *"Met het stadsvernieuwingproject "Zuurstof voor de Brugse Poort" wil de stad in de dichtbevolkte arbeidersbuurt meer ruimte en groen verwezenlijken."* De voornaamste doelstellingen van de stad zijn ruimte creëren en het woningbestand verbeteren door puntsgewijs bestaande onkwalitatieve bouwgehelen te slopen en nieuwe kwalitatieve sociale en private woningen te bouwen. Werken aan de ruimtelijk-fysieke problematiek van de wijk gebeurt vooral via de (participatieve) inrichting van enkele parkjes. Met de aanleg van de Groene Vallei krijgt de Brugse Poort, na meer dan 30 jaar sociale strijd van onderop, eindelijk een volwaardige groene long. 'Het rode lint', een fiets- en wandelroute doorheen de wijk, verbindt buurtfuncties met elkaar. Bovendien worden een reeks nieuwe diensten ingeplant zoals de buurtbibliotheek en de kinderkribbe en kregen de kringloopwinkel en het wijkgezondheidscentrum een nieuw gebouw.

Rond het stadsvernieuwingproject werd een lokale ontwikkelingscoalitie uitgebouwd (Vandenberghé et al., 2008). Dat was nodig omdat de door de stad aangekondigde onteigeningen op veel weerstand stootten in de wijk en het middenveld er bij aanvang behoorlijk gefragmenteerd was. Via inspraakmechanismen en het strategisch uitdelen van financiële en andere steun slaagde het stadsbestuur erin een lokale ontwikkelingscoalitie te ontwikkelen met een diverse mix van lokale organisaties. Het ging om de buurtraad, de Dekenij als vertegenwoordiger van de lokale ondernemers/middenstand, het Groene Vallei Groen actiecomité, de sociaal-culturele organisatie Bij de Vieze Gasten, de jeugdwerkers van vzw Jong, het nieuwe buurtcentrum Trafiek en Samenlevingsopbouw Gent. Ook andere actoren waren betrokken zoals het Wijkgezondheidscentrum en de Kringloopwinkel, aangevuld met actoren uit stadsadministraties en -stadsdiensten zoals de Dienst Kunsten, Straathoekwerk en Buurtwerk. De Gebiedsgerichte Werking kreeg als stadsdienst de opdracht de regierol op te nemen ten aanzien van deze lokale ontwikkelingscoalitie. De krakerbeweging, die een lange en geëngageerde geschiedenis heeft in de wijk en zich tegen het stadsvernieuwingproject keerde, en andere groepen die zich verzetten tegen de onteigeningen en afbraak van huizen werden netjes buiten de coalitie gehouden.

Al geldt de inbreng van deze lokale ontwikkelingscoalitie voor het gehele stadsvernieuwingproject, toch wordt hun rol vooral duidelijk bij de uitbouw van deelprojecten als het Pierkespark. Aan de rand van het park bouwen verschillende organisaties hun werking uit zoals Bij de Vieze Gasten die heel wat interculturele en sociaal-culturele projecten zoals 'de Propere Fanfare', de wijkfotoclub Fixatief en talloze culturele evenementen opzetten. Met deze sociaal-culturele projecten worden de veranderingen in de wijk opgeluisterd, gefotografeerd en beschreven, zodat er een wijkgeheugen en een nieuwe identiteit voor de wijk als woon- en leefomgeving ontstaat. Door hun werking in de wijk, hun samenwerking met andere actoren in de wijk (scholen, bibliotheek, etc.) en het ter beschikking stellen van hun infrastructuur aan de wijk kwamen zij centraal te staan in het netwerk van

¹ Zie

http://www.gent.be/docs/Departement%20Stafdiensten/Dienst%20Stedenbeleid%20en%20Internationale%20Betrekkingen/Dataplanning%20en%20Monitoring/04_BrugsePoortRooigem.pdf [geraadpleegd op 5 augustus 2010]

lokale actoren dat de ontwikkelingscoalitie vormt en spelen zij daar een verbindende rol in. Recent werd het Pierkespark dan ook uitgebouwd tot een buurtpark met mozaïeken en speelruimte. Het buurtpark is zo een soort centrale knoop geworden van verschillende buurtfuncties (theater, kringloopwinkel, multifunctionele zaal,...). Het geeft als nieuw centrum uitdrukking aan de omslag in de beeldvorming van wat enkele jaren geleden nog dominant gepercipieerd werd als verloederde, postindustriële migrantenwijk tot bruisende, creatieve stadswijk die een grote aantrekkingskracht heeft op de jonge, alternatieve stedelijke middenklassers.

Bruggen naar Rabot

Een gelijkaardige dynamiek zien we bij het stadsvernieuwingsproject 'Bruggen naar het Rabot'. De wijk kent gelijklopende problemen. Uit gegevens van de cel Woonbeleid blijkt dat 70 procent van de woningen vertonen gebreken die vaak een veiligheidsrisico inhouden voor de bewoners. Bovendien is het stedelijke weefsel erg dicht bebouwd en bewoond. Rabot-Blaisantvest heeft een bevolkingsdichtheid van 8584 inwoners/km², die nog steeds sneller toeneemt dan het Gentse gemiddelde. De wijk worstelt met een sterke vergrijzingsdruk en telt een hoog aantal OCMW-gerechtigden en niet-werkende werkzoekenden. Op de Rabot-Blaisantvest vinden we de hoogste percentages van mensen met de laagste inkomens en het grootste aantal allochtonen en vluchtelingen in Gent.

Bruggen naar Rabot wil 'bruggen slaan' met andere stadswijken, waarvan het door wegen- en waterinfrastructuur geïsoleerd is. Aan de rand van de wijk wordt een nieuw gerechtsgebouw ingeplant, dat een economische impuls moet geven aan de wat verloederde centrale winkelstraat van de Rabotwijk. Rondom het gerechtsgebouw werd een landschapspark uitgebouwd met ondergrondse jeugdlokalen en een fuifzaal. Aan de rand van het park is een nieuwe tram/fiets/voetgangersbrug over de Nieuwe Vaart in aanbouw, die de wijk zal verbinden met de noordelijke gebieden. Op de voormalige Stadgassite wil de stad een nieuwe woonwijk met een 400 à 500 wooneenheden bouwen, waaronder 20% procent voor sociale huisvesting. De woningen in slechte staat, voornamelijk gelegen in het deelgebied Blaisantvest dat grotendeels afwezig blijft in dit stadsvernieuwingsproject, zullen waarschijnlijk aangepakt worden via renovatie, omdat dit een goedkopere strategie is voor woonkwaliteitsverhoging. Nog in de Blaisantvest werd een voormalig schoolgebouw grondig gerenoveerd tot klaslokalen, kantoren, een polyvalente zaal en een theaterzaal, waar de Kopergietery zich met podiumkunst richt op een jong publiek en de kinderen in de wijk.

Net zoals in de Brugse Poort, probeert de stad ook hier een lokale ontwikkelingscoalitie op de been te brengen. Dit was minder vanzelfsprekend wegens de afwezigheid van een sterke, lokaal ingebedde culturele actor zoals Bij De Vieze Gasten. De lokale ontwikkelingscoalitie bestaat uit een hele resem actoren zoals Samenlevingsopbouw Gent, de sociaal-culturele organisatie Rocsa, de lokale Dekenij, Vzw Jong, Buurtwerk, de Dienst Kunsten, de Dienst Economie, en de Dienst Gebiedsgerichte Werking en Stedelijke Vernieuwing (die ook formeel de regierol opneemt). Ze kreeg vooral vorm rond het oude nog te converteren industrieterrein op de voormalige Stadgassite. Die site moet zwaar gesaneerd worden, waardoor de projectontwikkeling op zich liet wachten. Een aantal organisaties, met Samenlevingsopbouw Gent en de sociaal-culturele organisatie Rocsa op kop, claimden de plek voor 'tijdelijk ruimtegebruik'. Ze doopten ze om in 'de Site' en creëerden er met medewerking van de stad een evenementenplein en publieke gebruikruimte voor de wijk. Op de betonnen fabrieksvloer zag een ruim amalgaam aan projecten het levenslicht zoals een voetbalpleintje, de immens populaire volkstuintjes, diverse culturele en sociale activiteiten zoals een openluchtcinema, een verkeerspark en buurtbarbecue, een kleine kinderboerderij en Rabot Beach, een enorme zandbak om in te spelen door de kleinsten, alsook "de Artcube" (een plek voor het sociaal-artistiek kunstenaarscollectief Transart) en een boeken – wisselbibliotheek. De Site, die tot einde 2010 of (in afgeslankte vorm) eind 2011 kan blijven bestaan, stimuleert met succes culturele uitwisseling in een wijk waar de verhoudingen tussen de verschillende gemeenschappen dikwijls moeilijk liggen.

En die ontwikkelingscoalitie sleepte meer uit de brand. Mede onder druk van de buurtbewoners, en gesteund door een schare leden van de ontwikkelingscoalitie, werd het aantal voorziene nieuwe woningen op de voormalige Stadgassite verminderd van 800 naar 400 tot 500, zodat er meer groene en speelruimte kan komen. Op die

manier wordt de toekomstige invulling van de Site niet beperkt tot een banale middenklassenenclave in de wijk. De dynamiek van de lokale ontwikkelingscoalitie rond de Site zorgde voor een verbreding van het stadsvernieuwingsproject. Zo werkt Rocsa samen met de Dekenij en Samenlevingsopbouw Gent in het sociaal-cultureel tewerkstellingsproject “Made By OYA”, een textielatelier waar zo’n 40 vrouwen van voornamelijk Turkse origine wekelijks samenkomen om te weven, haken, breien en naaien. Daarnaast is er de (mogelijke) uitbouw van een wijkrestaurant door Turkse buurtvrouwen die nu BBQ’s organiseren als feitelijke vzw. De sociaal-culturele infrastructuur van de wijk wordt versterkt door de oprichting van de ‘Rocsa-singers’ en de Kopergieterij heeft een nieuw kindertheater ingeplant in het Rabot.

Lijmen het been of precare puzzelstukken verbinden?

En toch ... ondanks de verbindende en mobiliserende rol die lokale ontwikkelingscoalities spelen is er ook een schaduwzijde, die implicaties heeft voor de centrale rol die sociaal-cultureel werk speelt in die coalities. Het schijnbaar harmonische partnerschap van private sociaal-culturele en publieke actoren als motor van een lokale ‘ontwikkelingscoalitie’ wijzigt de krachtsverhoudingen tussen de betrokken actoren, zeker in hun verhouding tot de stedelijke overheid. Dat heeft dan weer gevolgen voor de noden en behoeften die wel of juist niet door zo’n ontwikkelingscoalitie opgenomen worden in de strategieën voor stedelijke vernieuwing. Het verhaal dat actoren doorheen de ontwikkelingscoalitie samen schrijven en de nieuwe identiteit die ze verlenen aan de plaats waar ze actief zijn maakt bepaalde sociale groepen en hun belangen en noden meer zichtbaar en andere dan weer minder zichtbaar. Vooral kwetsbare groepen hebben specifieke belangen die prioritaire aandacht vragen door de uitsluitingprocessen waaraan deze groepen onderhevig zijn. Ze worden echter zelden opgepikt in strategieën die op de bevolking in zijn geheel gericht zijn.

De strategische doelstelling van het Gentse stadsbestuur bij de stadsvernieuwing in de 19de eeuwse gordel is het verhogen van de ‘sociale mix’ in de 19de eeuwse gordelwijken. Dat betekent de facto het aantrekken van gezinnen uit de middenklasse. Zo staat in de nota ‘Zuurstof voor de Brugse Poort’ van de Stad Gent: “om sociale mix te bewerkstelligen zal de beoogde ruimtelijk-functionele structuur ook aantrekkelijk moeten zijn voor de huidige buurt –(stads?)verlaters: (jongere) draagkrachtige gezinnen (met kinderen)”. Het ontwikkelingsconcept van waaruit de lokale overheid de lokale ontwikkelingscoalities aanstuurt houdt al een strategische focus op kapitaalkrachtige middenklasse gezinnen in en is op die manier al ‘politiek begrensd’. Zeker vanuit de publieke actoren lijken beeldvormende aspecten van het sociaal-cultureel werk prioritair. Het geeft invulling aan de slogan ‘Gent, stad van Kennis en Cultuur’ en speelt zo in op het thema ‘creatieve stad’ dat vooral alternatieve middenklassers aanspreekt, die naderhand ook de beeldvorming rond die wijken gaan domineren. Dat betekent uiteraard niet dat andere noden en doelgroepen niet aan bod komen. Heel wat sociaal-culturele projecten zijn uitdrukkelijk gericht op zwakkere sociale groepen in die wijken en werken ook effectief positief door voor hen. Het betekent wel dat noden en doelgroepen die potentieel op gespannen voet staan met die strategische focus op kapitaalkrachtige middenklasse gezinnen veel moeilijker zichtbaar gemaakt worden via de lokale ontwikkelingscoalitie en de beeldvorming over de wijk die ervan uitgaat. De ‘hardere’ noden van zwakkere sociale groepen zoals bijvoorbeeld huisvesting en werkgelegenheid krijgen via sociaal-cultureel werk, en in de lokale ontwikkelingscoalities als geheel, minder zichtbaarheid en ook minder of geen pertinente antwoorden.

In de nota ‘Zuurstof voor de Brugse Poort’ schrijft de stad Gent dat bij het stadsvernieuwingsproject: “sociale verdringing [moet] voorkomen worden. Herhuisvesting dient zoveel mogelijk binnen de wijk plaats te vinden”. De vrees voor sociale verdringing leeft erg sterk bij de wijkbewoners en de buurtraad (Buurtcharter Brugse Poort; GGW, 2002). In de wijknota van de Gebiedsgerichte Werking en Stedelijke Vernieuwing staat: “De vrees leeft sterk bij de wijkbewoners dat het stadsvernieuwingsproject tot verdringing leidt. Huizen worden gerenoveerd, huurprijzen stijgen, ...” (nota Brugse Poort, GGW). De woonagenda van het stadsvernieuwingsproject Zuurstof voor de Brugse Poort wordt dan ook gekenmerkt door een sterke dubbelzinnigheid. Er is aandacht voor zwakkere sociale groepen door de 89 onteigende en afgebroken huizen voornamelijk door sociale woningen te vervangen en er werd veel tijd en geld in herhuisvesting van onteigenden gestopt. De nieuw te bouwen sociale woningen, die

door het stadsbestuur als oplossing voor de sociale verdringing naar voren geschoven wordt, wachten nog steeds op realisatie en komen dus rijkelijk te laat om sociale verdringing te voorkomen. Nochtans kwam die sociale verdringing al snel nadat de vernieuwingsplannen voor de wijk concreet werden op gang gebracht. Terreinwerkers wezen bijvoorbeeld op de plotse golf van huurhuizen die te koop geplaatst werden na de aankondiging van plannen voor de herinrichting van een nabijgelegen park en in het straatbeeld is de toegenomen dynamiek in de vastgoedmarkt duidelijk zichtbaar (bv. renovaties en ‘te koop’ bordjes). Ondanks duidelijke aanwijzingen van verdringing (die ten andere aantoont dat de beoogde sociale mix gerealiseerd wordt), reageert het stadsbestuur weinig daadkrachtig. De sociale verdringing wordt zelfs niet gemeten, ondanks de vraag van onder meer Samenlevingsopbouw naar een nulmeting bij aanvang van grote projecten. Het stadsbestuur beschikt enkel over migratiecijfers naar en vanuit de wijk, maar die cijfers zijn niet gekoppeld aan opleidingsniveau of inkomen. Ook een hele resem andere voorstellen van opbouwwerkers tegen sociale verdringing, zoals wijkgebonden toekenning van sociale woningen, het oprichten van een sociale stuurgroep bij stadsvernieuwingsprojecten en opvangplaatsen voor bewoners zonder papieren (die dikwijls leeggekomen panden kraken), werden door de publieke actoren in de ontwikkelingscoalitie niet opgepikt (Samenlevingsopbouw, 2006).

Uiteraard liggen veel hefboomen voor het woonbeleid op Vlaams en federaal niveau. Toch zijn er geen indicaties dat het stadsbestuur de lokale ontwikkelingscoalitie, waar een aantal actoren regelmatig de woonproblematiek aanbrengen, mobiliseert om op hogere beleidsniveaus maatregelen en middelen af te dwingen. Veel terreinwerkers zijn via subsidiëring afhankelijk van de publieke actoren en worden met moeilijker te organiseren doelgroepen zoals mensen zonder papieren geconfronteerd. Daardoor is het voor hen veel minder evident dan vroeger om hun doelgroep te organiseren en te mobiliseren om van het beleid iets gedaan te krijgen en werken zij prioritair via partnerschappen in ontwikkelingscoalities. In ieder geval is het duidelijk dat in de lokale ontwikkelingscoalitie de verhoudingen tussen de actoren zo zijn dat het ‘recht op wonen’ de facto ondergeschikt is aan het realiseren van sociale mix en dus het creëren van de voorwaarden waaronder middenklassers aangetrokken kunnen worden.

Hoe belangrijk de beeldvorming die van zo’n ontwikkelingscoalitie uitgaat is voor stadsvernieuwing bleek begin 2010 toen een alom gerespecteerde voormalige straathoekwerker uit de Brugse Poort via de fototentoonstelling ‘Lijn 3’ aandacht vroeg voor zijn doelgroep. Hij vond dat hun noden geen plaats meer vonden in het nieuwe beeld van creatieve pleisterplaats voor stedelijke middenklassers dat onder meer via sociaal-cultureel werk gecreëerd was (Beke, 2010). De tentoonstelling toont de onderbuik van de welvaartstaat en de grauweste kant van de wijk. De beelden verhalen de ondergeschoven dimensie van het stadsvernieuwingsproject zoals barre woonomstandigheden, diepe armoede en drugsproblematiek. De lokale ontwikkelingscoalitie mobiliseerde zich meteen en reageerde via een persbericht. De makers van de tentoonstelling vergeten, naar de mening van een brede waaier van groepen en individuen uit de wijk, alle verwezenlijkingen en “het beeld dat van De Brugse Poort geschetst wordt, wordt bovendien op geen enkele manier gekaderd en is dus bijgevolg jammerlijk eenzijdig. In deze wijk zijn er namelijk tal van initiatieven op elk maatschappelijk domein: gezondheid, huisvesting, onderwijs, cultuur, opvoeding, samenleven, duurzaamheid, ... ”(<http://www.gentblogt.be/2010/02/14/open-brief-lijn-3-revisited>). Het resultaat is opmerkelijk. De schrijnende problemen en dringende noden die in de fototentoonstelling aangekaart worden verdwijnen uit beeld en de discussie polariseert zich rond de vraag wat een juist en accuraat beeld van de wijk is. Beide partijen graven zich in door in de pers te communiceren, maar praten schijnbaar naast elkaar heen. Het politiseren van bestaande noden en precare situaties in de buurt ligt erg gevoelig als het de gemarginaliseerde groepen terug een centrale rol geeft in de beeldvorming rond de wijk en de grenzen van de stedelijke vernieuwingsaanpak waarin de hele ontwikkelingscoalitie mee stapte zichtbaar maakt. En toch ... de lokale ontwikkelingscoalitie kan vanuit het samenspel en het vertrouwen tussen de actoren in de coalitie snel en flexibel inspelen op wat gebeurt. Een aantal maanden na de heftige reacties op de ‘Lijn 3’ tentoonstelling organiseerde het Buurtteam Brugse Poort, een lokaal overlegorgaan in de buurt, samen met de alternatieve stadskrant TiensTiens een ronde tafel, waarop zo’n 60 terreinwerkers uit de Brugse Poort een dag lang samen nadachten over precare ruimtes, groepen en situaties in de wijk en zochten naar nieuwe manieren om die aan te pakken. De bedoeling is

naar een soort nieuw Buurtcharter te streven die deze vergeten groepen en plaatsen weer op de kaart zet. Dit toont aan dat lokale ontwikkelingscoalities, afhankelijk van de verhoudingen binnen zo'n coalitie, toch een zekere openheid vertonen naar andere noden en groepen, waarop strategisch ingespeeld kan worden.

Precies dezelfde kansen en valkuilen zien we in het project 'Bruggen naar Rabot'. Ook hier speelden sociaal-culturele werkers, in dit geval Rocsa, een cruciale rol in het op gang brengen van een nieuwe sociale dynamiek in de wijk en het keren van de beeldvorming (alhoewel die verandering in beeldvorming veel minder spectaculair is dan in de Brugse Poort). Dit is in aanzienlijke mate te danken aan het tijdelijk ruimtegebruik project 'De Site'. Maar ook hier heerst een dubbelzinnigheid ten aanzien van de woonagenda. Terwijl de grootste woonnoden zich voordoen in de buurt van de Blaisantvest en buiten het terrein van de Site, ligt de nadruk van de woonagenda vooral op het bouwen van nieuwe woningen op de Site. Die woningen vallen grotendeels buiten de inkomensgrenzen van kwetsbare groepen. Woningen op het Rabot zijn sterk in prijs toegenomen en er wordt steeds meer verbouwd om de gerenoveerde woonvoorraad duur te verkopen aan nieuwe middenklassengroepen. Het terrein van de Site, dat in het midden van de wijk ligt, had perfect gebruikt kunnen worden voor het herhuisvesten van de bestaande bewoners in nieuwe, kwalitatieve woningen alvorens de weinig kwalitatieve woningen af te breken en meer open ruimte te creëren in de wijk. Het zou sociale verdringing tot een minimum beperkt hebben. In plaats daarvan werd, op aansturen van de federale overheid, een nieuwe justitiepaleis ingeplant dat de sociale verdringing in de hand werkt. Een nieuw koopkrachtig publiek wordt aangetrokken naar de wijk, maar zonder begeleidende maatregelen sijpelt daarvan weinig door aan de lokale bewoners. Een voorbeeld van zo'n begeleidende maatregelen is het KWEEK project van Samenlevingsopbouw Gent en REGent. Omdat het grootste deel van de bestaande woonpremies ten goede komt van de beter bemiddelde huiseigenaars, willen zij corrigerend gaan optreden en de woonpremies corrigeren voor zij die dat het meest nodig hebben. Het KWEEK project wil het beleid appelleren op haar politieke verantwoordelijkheid (zowel lokaal als Vlaams), activiteiten opzetten rond betaalbaar wonen, eisen en dossiers opbouwen rond de aanpassing van woonbeleidsinstrumenten aan minder gegoede burgers. Het project werd opgezet in Ledeberg, maar zou uitgebreid worden naar Rabot. In ieder geval, het tijdelijk inrichten van De Site als publieke ruimte voor spel en ontspanning voor de buurt herstelt voor een stuk de gemeenschapsdynamiek, maar vermag weinig tegen de woonproblematiek. Het is een nood die via sociaal-cultureel werk moeilijk opgenomen wordt.

Ondertussen wordt ook de moeilijkheid duidelijk van het meestappen in de keuze van 'tijdelijk' ruimtegebruik, zonder dat te verduurzamen. Het project op De Site toont in de eerste plaats het belang aan van stadsvernieuwing die inspeelt op het bestaande gebruik van de ruimte en de tekorten die daarin aanvoeld worden, zoals het gebrek aan publieke- en ontmoetingsruimte. Het zomaar verplaatsen of de (mogelijke) herinplanting van die activiteiten is niet evident, zeker niet voor een ontwikkeling waar de bestaande buurtbewoners maar weinig baat bij hebben. Praktijken en sociale relaties tussen mensen ontvouwen zich en zijn gebonden aan specifieke plaatsen. Zes derdejaarsstudenten sociaal werk en sociaal-cultureel werk van Artevelde Hogeschool evalueerden: 'De Site' in het najaar van 2009 aan de hand van enquêtes en interviews van gebruikers en betrokkenen. De belangrijkste vaststellingen waren deze: de bewoners zijn over het algemeen tevreden over De Site, al zien ze de toekomst echter somber in: "De Site is voor deze wijk een verademing. Ik vind het heel jammer dat het weg gaat. De zuurstof voor de buurt is echt nodig. Woningen gaan er altijd te kort zijn". Een andere buurtbewoner zei: "het 'levendige' van De Site staat in schril contrast met de 'doodsheid' van het Rabotpark. Wij gaan wij daar soms ook naartoe, maar dat is geen park! Dat is een schoon aangekleed groen stuk rond het gerechtsgebouw! En meer is dat niet. En ik heb zo iets van, waarom kunnen zij daar geen echt park van maken?" Of nog: "Ja, want in da park (aan het gerechtsgebouw) is da niet hetzelfde. Het is daar vreselijk! Ik vind da het slechtste park van gans Gent! Wij hebben al alle parken met de kinderen gedaan, maar daar is daar geen speeltuin, geen banken, gewoon niets. Allé, het is nu niet daarover dat het gaat gaan, maar ik liep daar nu naast en in vergelijking met De Site... Daar zie de ook nooit iemand en daar gade ook nooit op iemand afstappen om een babbelke mee te slaan, want der is daar niks." (Rocsa document, interviews uit onderzoek Artevelde Hogeschool).

Sinds kort breidt de activiteit van sociaal-culturele actoren zich ook uit naar de geplande grootschalige projectontwikkeling aan de Oude Dokken, het grotendeels door de industrie en havenactiviteiten verlaten 19de eeuwse havengebied. Het stadsbestuur wil er een nieuw stadsdeel, met veel hoogbouw, uitbouwen aan het water. Er worden woningen voorzien in verschillende prijsklassen, onder meer 20% sociale woningen, met daarnaast ook ruimte voor dienstverlening, handel en kantoren. Enkele sociaal-culturele organisaties zoals Rocsa en Victoria Deluxe hebben sociaal-culturele projecten lopen in de rand van het projectgebied van de Oude Dokken. Beiden kregen subsidies aangeboden via convenanten met de stad in het kader van de 'participatieopdracht' voor de stadsvernieuwing in Muide-Meulestede-Afrikalaan (dus niet alleen voor de Oude Dokken). In het project 'Gent-Noord in Multivisie' dat onderdeel is van 'Assurance Ambiance' van Rocsa wil bijvoorbeeld verhalen, dromen en utopieën van onderuit, ook van de zittende bewoners en kwetsbare groepen in de omliggende en aanpalende wijken, een plaats geven. Een aantal sociaal-culturele organisaties hebben ook ideeën voor creatief tijdelijk ruimtegebruik in afwachting van de projectontwikkeling (DOK/tijdelijke autonome zone).

Sociaal-cultureel werk kan een belangrijke rol spelen in de stadsontwikkeling rond de Oude Dokken. Op dit moment heeft de stad een lange lijst studies gewijd aan allerlei aspecten van de ontwikkeling. Ze heeft echter weinig visie ontwikkeld op hoe de toekomstige bewoners van de Oude Dokken zullen samenleven, behalve dan dat het in de zomer leuk toeven zal zijn aan de kaaien en toeristen zich zullen komen vergapen aan de kijkarchitectuur. Er is ook nog maar weinig geweten over hoe de nieuwe bewoners, waarvan een aanzienlijk deel ('wonen aan het water') waarschijnlijk erg welgesteld zal zijn, zich zullen verhouden tot de minder welgestelde en cultureel zeer verscheiden bevolking van de Vikingtorens en in de achtergestelde havenwijk Muide-Meulestede rond het projectgebied. Sociaal-cultureel werk zou hier, in tandem met opbouwwerkers, de kiemen van een nieuw gemeenschapsleven kunnen ontwikkelen waarin solidariteitsbanden gesmeed worden tussen de toekomstige en bestaande bewoners. Alleen, als sociaal-cultureel werk echt die gemeenschapsvormende en solidariserende rol wil spelen moest ze veel vroeger betrokken geweest zijn, wanneer de stad het project begon voor te bereiden en niet nu wanneer alle grote lijnen al vast liggen en men (bijna) klaar is om met de projectontwikkelaars te onderhandelen. In de door de stad gerunde participatiekanalen zoals de klankbordgroep, buurtoverleg Muide-Meulestede, dialoogcafés en de professionele communicatie worden kritische bemerkingen over de mobiliteitssituatie, de nood aan een groot park en de discussies over welk type woningen voorzien moeten worden netjes gekanaliseerd om het grootschalig vastgoedproject vlot te trekken. Het zal een grote inzet vragen van de sociaal-culturele actoren om via eigen netwerken en krachtsopbouw 'een eigen' verhaal 'van onderuit' te schrijven en te vermijden dat hun creativiteit niet misbruikt wordt. Het risico is reëel dat hun activiteiten in het gebied vooral moet dienen als 'glijmiddel' om het gebied op de mentale kaart van toekomstige bewoners te plaatsen en zo het investeringsrisico van projectontwikkelaars te minimaliseren. Ook hier moeten sociaal-culturele werkers van in het begin nadenken over hoe hun werk verduurzaamd kan worden.

Conclusie

Lokale ontwikkelingscoalities en de sociaal-cultureel werkers die erin actief zijn geven een stem en identiteit aan achtergestelde stadswijken. Door de samenwerking tussen lokale publieke en private actoren wordt een lokale capaciteit ontwikkeld om problemen en kansen te identificeren en erop te reageren. Het is aantrekkelijk de uitdagingen die zich voordoen in achtergestelde stadswijken voor te stellen als de optelsom van alle stemmen en betrokkenen. Alle 'stakeholders' zitten samen en ijveren voor het algemeen belang vertaald in een consensusverhaal over 'duurzame en geïntegreerde wijkontwikkeling'. Echter, de ene stem weegt in die lokale ontwikkelingscoalities minder door dan de andere en sommigen worden effectief onzichtbaar gemaakt. Daardoor worden sommige noden en problemen die op gespannen voet staan met de dominante doelstellingen en beeldvorming rond de wijk, denk maar aan de woonproblematiek, niet adequaat aangepakt. En laat het nu precies kwetsbare groepen, en hun specifieke noden, wensen en belangen zijn die daardoor getroffen worden, terwijl ze al disproportioneel door markt en staat getroffen worden (Loopmans & De Maesschalk, 2004).

Bibliografie

- Beke, F. (2004) Het 'Gents model' of een sterk sociaal beleid. *Samenleving en Politiek* 11, 42-5.
- Beke, F. and I. Renson (2006) *Mijn Gent*. Manteau, Antwerpen.
- Beke, J., 2010, Lijn 3. Beelden & verhalen uit de stadsrand van Gent (Ludion, Antwerpen).
- Borret, K., (2000), Lokaas voor Stadsverlaters. Stadsontwerpen voor de 19de eeuwse gordel in Gent. *Ruimte & Planning*, Jg. 20 nr. 4/2000.
- Boudry, L., Cabus, P., Corijn, E., De Rynck, F., Kesteloot, C. and A. Loeckx (2003a), De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden, Witboek in opdracht van P. Van Grembergen, Vlaams Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Cultuur, Jeugd en Ambtenarenzaken en bevoegd voor Stedenbeleid, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- Brenner, N., 2004, Urban governance and the production of new state spaces in western Europe, 1960-2000, *Review of International Political Economy* 11, 447-488.
- Debruyne, P. and Oosterlynck, S. (2009). Stedelijke vernieuwing in het Gentse Rabot. In: *Alert voor Sociaal Werk en Politiek*, 35 (3).
- Debruyne, P., Oosterlynck, S. and T. Block (2008), 'Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling?', *Ruimte & Planning*, jg. 28, nr. 3, p. 19-34.
- Harvey, D., (1989), From Managerialism to Entrepreneurialism: the Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. In: *Geografiska Annaler Series: B Human Geography*, 71, 1, pp.3-17.
- Harvey, D. (2008) The right to the city. *New Left Review* 53, 23-40.
- Heughebaert, M., (2007) Gent, waar Mattheus zich nog altijd thuis voelt. In: *Oikos*, 38, pp.22-36.
- Loopmans, M. and De Maesschalck, F., (2004), De sociale stad vergeten?, *Ter Zake*, Nr.3, Blz 13-15
- Mayer, M., (2006), Manuel Castells' The City and the Grassroots. *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 30.1 March 2006 202-6
- NERO, and Stramien, 2000, Stadsontwerp Westsector Eindrapport (Stad Gent, Gent) 104.
- Oosterlynck, S. and Debruyne, P. (2010) (In press), De strijd voor een Stad op mensenmaat in Gent: Het Pandinistisch Verblijvingsfront en de herwaardering van de stad als woonomgeving. *Brood & Rozen*.
- Pauli, W. (2010) Geen rozen zonder doornen. *Samenleving en Politiek* 17, 70-9.
- Oosterlynck, S. and Swyngedouw, E. (2007) 'Brussel: gediscarticuleerde sociaal-economische ontwikkeling', *Agora (issue on 'De krachtige stad'/'The resurgent city')*, 3, p.16-19.
- Peck J., (2005), Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29 (4), p. 740-770
- RocsaRocsa, (2010), dossier tijdelijke Autonome Ruimte
- Saey, P., (2006), Solidariteit in diversiteit. Het republikeins communautarisme van de beter opgeleide middenstander. *VLAAMS MARXISTISCH TIJDSCHRIFT*, Volume 40, Issue 2, Blz. 60-64
- Samenlevingsopbouw Gent (2006) *Recht op wonen in een vernieuwde stad*, 12pg. Gent: Samenlevingsopbouw Stad Gent, 2001, Bestuursakkoord 2001-2006 (Stad Gent, Ghent).
- Stad Gent, 2003, Ruimtelijk Structuurplan Gent (Stad Gent, Gent).
- Stad Gent, 2007, Bestuursakkoord 2007-2012 (Stad Gent, Gent).
- Stad Gent, and Buurtraad Brugse Poort, 2002, Charter tussen het stadsbestuur en de buurtraad Brugse Poort: Zuurstof voor de Brugse Poort (Stad Gent, Gent) 39.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., and Rodriguez, A., (2002), Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. In: *Antipode*, 34, 3, pp.542-577.
- Van de Steene, S. (2006) Interview met Frank Beke. *UVV Info* 23, 10-6.
- Vandenbergh, D., G. Sari, L. Magherman, P. De Meyer, S. Claeysens and T. Dutry (2008) Iedereen gelukkig. Een visie op sociale duurzaamheid in stadsvernieuwingsprojecten. Samenlevingsopbouw, Gent, 21.
- Wildemeersch, D. (1993). Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem. *Gids sociaal-cultureel en educatief werk*, 4: 12-20)